

**ՄԱՃՏՈՑԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՀՆԱՏԻՊ
ԳՐԶԵՐԻ ԶԵՈԱԳԻՐ ԵՒ ԳՐԱԴԱՐԱՆԱՅԻՆ ՆՃՈՒՄՆԵՐԸ
(ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԿԵՐ)*****

Բանալի բառեր՝ Հնատիպ գիրք, ձեռագիր, յիշատակարան, գոյքահամար, կնքագրող, գրող, գրադարանային նշում, հրատարակիչ, տոհմական գրառում:

ՄՈՒՏՔ

Հայերեն հնատիպ գիրքը երկար ժամանակ գոյակցել է ձեռագիր մատենաների հետ¹: Տպագիր գիրքը ստեղծելիս հեղինակներն ու հրատարակիչները հիմնականում այն կազմել են՝ հետեւելով ձեռագրերի ստեղծման աւանդույթներին: Տպագիր գրքի ժառանգած աւանդույթներից էր յիշատակարանների առկայութիւնը (գրքի սկզբում՝ տիտղոսաթերթ կամ անուանաթերթ եւ վերջում՝ տպագրիչի)²: Ինչպէս Գարեգին կթղ. Յովսէփեանն է նշում. «յիշատակարանները իրենց բազմատեսակ մանր տեղեկութիւններով մոզայիկի գոյնզգոյն քարեր են, որոնցից արուեստագէտը ի մի բերելով եւ օգտագործելով հարկաւորը իւր նպատակի համար, կազմում է գունազարդ, կենդանի եւ գեղարուեստական պատ-

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ավագ գիտաշխատող, Բ. Գ. Թ., tatevm0505@gmail.com, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ հոկտեմբերի 26, 2022, գրախոսելու օրը՝ նոյեմբերի 17, 2022:

** Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, մատենագետ, ավագ գրադարանավար, sargsyanqnarik@gmail.com, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ հոկտեմբերի 26, 2022, գրախոսելու օրը՝ նոյեմբերի 10, 2022:

*** Այս ծրագիրը յղացել եւ ղեկավարում է Մաշտոցեան Մատենադարանի Զեռագրագիտութեան բաժնի վարիչ, Գլխավոր ասանդապան, պատմական գիտութիւնների դոկտոր Գէորգ Տէր-Վարդանեանը. առ այս տե՛ս նրա նախորդող յօդուածը:

¹ Ն. Ոսկանեան, Ք. Կորկոտեան, Ա. Սաալեան, Հայ գիրքը 1512-1800 թթ., Երեւան, 1988, էջ VIII:

² Տպագրերում յիշատակարանի արժէք ունեն նաեւ հետեւեալ խորագրերով նիւթերը՝ «Առաջաբան», «Մասնուցում պայծառ ընթերցողաց», «Առ բարեւեր ընթերցողս», «Առ նոր ընթերցողն», «Բան առ ընթերցողս», «Վերջաբանութիւն տետրակիս», «Բան թարգմանչի առ ընթերցողս» եւ այլք:

կեր»³։ Ձեռագիր մատենաներում գրչութեան ժամանակի մէկ կամ աւելի յիշատակարանները «իւրատեսակ ոճ ու կառուցուածք ունեցող ձեռագրական արձանագրութիւններ են, որտեղ հակիրճ կամ հանգամանալից տեղեկութիւններ են հաղորդում ձեռագիր գրքերի ստեղծման վերաբերեալ, ցոյց է տրւում, թէ երբ են գաղափարուել դրանք, որտեղ, ում պատվերով, ում կողմից, տնտեսական-քաղաքական ինչպիսի մթնոլորտում, հոգեկան, նիւթական ինչպիսի պայմաններում»⁴։ Նոյնն է նաեւ տպագիր գրքերի յիշատակարանի պարագան՝ մանրամասն տեղեկութիւններ տուեալ գրքի ստեղծման ու ընթացքի հանգամանքների, տպագրիչի, թարգմանչի, հեղինակի, ժամանակի եւ տպարանի վերաբերեալ։

Ձեռագրերում, բացի գրչութեան ժամանակի յիշատակարաններից, կան նաեւ հետագայում գրուած բազմաթիւ տարաբնոյթ ու տարատեսակ յիշատակարաններ ու յիշատակագրութիւններ, որոնք էլ յստակ ցոյց են տալիս տուեալ ձեռագրի անցած ճանապարհը, բովանդակում նաեւ պատմական, ժամանակագրական տեղեկութիւններ, քաղաքական-ուսմական անցքեր, յիշարժան դէպքերի ու դեմքերի մասին արձանագրութիւններ՝ «յիշատակարանները տալիս են անգնահատելի նորութիւններ, մանրամասնութիւններ, դէպքերի եւ թուականների ճշդումներ, մեր ներքին, մտաւոր եւ մշակութային կեանքի վերաբերեալ տեղեկութիւններ, որոնց մասին լուծւում են մեր պատմիչները»⁵։ Փաստօրէն տպագրերը պիտի զուրկ լինէին այսօրինակ յիշատակարաններից, քանի որ գրիչով կամ մատիտով գրելը համարւում էր գրքի վնասում։ Եւ ստացւում էր, որ տպագրերի ողիսականը պարզելու ճանապարհը բաւականին բարդ էր՝ պայմանաւորուած ընդամենը տպագիր յիշատակարանների առկայութեամբ։ Սակայն տպագրում առկայ մանր ու մեծ ձեռագիր յիշատակարաններն ու յիշատակագրութիւնները գալիս են օգնելու այդ աշխատանքում։ Ն. Պօղոսեանի վկայմամբ 1513 թ. տպագրերում արդեն իսկ տեսնում ենք ձեռագիր յիշատակարաններ՝ Պատարագատետրում՝ «Գրեցաւ ս[ուր]բ տառս ի ԶԿԲ. ա[ստուա]ծապահ քաղաքս ի Վէնէժ, որ է Վէնէտիկ Ֆռանկստեան ձեռամբ մէղապարտ Յակոբին. ով որ կարդայք, մեղաց թողութիւն խնդրեցէք Ա[ստուծոյ]» կամ Աղթարքում՝ «Գիրքս բովանդակ ԻԴ. տետր է, եւ ամեն տետր Ը. թուիսթ է»⁶։ Հետագայում ձեռքով գրուած յիշատակարանները տուեալ գրքի պատմութեան անկապտելի մասն են։

ՏՊԱԳԻՐ ԳԻՐԸԸ ԶԵՌԱԳԻՐ ՄԱՏԵԱՆԻ ԺԱՌԱՆԳՈՐԴ

Տպագիր գրքի էջերում յաճախ հանդիպող տարբեր բովանդակութեան հե-

³ Գարեգին Ա. Կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա. (Ե. դարից մինչեւ 1250 թ.), Անթիլիաս, 1951, էջ ԺԴ.։

⁴ Հ. Բախչինեան, Հայկական ձեռագրերի յիշատակարանները, Երեւան, 1980, էջ 6։

⁵ Գարեգին Ա. Կաթողիկոս, նշ. աշխ., էջ ԺԵ.։

⁶ Ն. Պօղոսեան, Հայ հնատիպ գրքերի ձեռագիր յիշատակագրութիւններ (1512-1712), Երեւան, 2012, էջ 3։

տաքրքիր յիշատակարանները տեղեկութիւններ են տալիս ոչ միայն տպագրի ուղու, այլև տուեալ ժամանակաշրջանի պատմական իրողութիւնների ու անցքերի մասին, սրանցից զատ կարող ենք տեսնել նաեւ գեղարուեստական անյայտ նմուշներ: Տեղեկութիւնները հետազոտողին օգնում են առաւել յստակ պատկերացում ունենալու տուեալ տպագրի մասին, որպէսզի կարողանայ հասկանալ, թէ տպագիրը տուեալ դէպքում մինչ երեւանի Մատենադարան գալը, որտեղ է գտնուել. գիտական կազմակերպութեան, թէ՞ որեւէ անհատի անձնական գրադարանի մասն է եղել:

Տպագրում առկայ ձեռագիր յիշատակարանների մի առանձնահատկութիւն եւս նշենք. եթէ միեւնոյն գրքի բոլոր օրինակներում տպագիր յիշատակարանները նոյնն են, ապա ձեռագիր յիշատակարանների դէպքում այլ է՝ դրանք տարբեր են:

Շեշտենք, որ ձեռագրերի գրչութեան յիշատակարանները համարժէք են հնատիպ գրքի տպագիր յիշատակարաններին, իսկ հետագայում գրուած յիշատակարանները՝ տպագիր գրքում ձեռքով գրուած յիշատակարաններին: Հնատիպ գրքերի ձեռագիր յիշատակարանները գրչութեան տարածուած ու աւանդական կաղապարներ չեն ունեցել: Գրիչները ստեղծագործել, յօրինել ու շարագրել են ըստ իրենց կարողութեան ու գիտելիքների եւ ազատ դրսեւորմամբ. տպագիր գրքի ձեռագիր յիշատակարանները կրկին նոյնանում են ձեռագրերի հետագայում գրուած յիշատակարանների հետ: Ստացւում է, որ ձեռագրից ժառանգած աւանդոյթը, անկախ գրիչներից, հեղինակներից ու հրատարակիչներից, շարունակւում է նաեւ այս դէպքում: Իսկ հետագայի յիշատակարան գրողները եւ ձեռագրերում, եւ տպագրերում հիմնականում միեւնոյն մարդիկ էին՝ տէրերը, գնորդները, ստացողները, նուիրատուներն ու նորոգողները, որոնք, բացի պատմական իրադրութիւններից, զանազան կենցաղային գրուագներից, անում էին նաեւ իրենց տոհմերին եւ ընտանիքներին վերաբերող տարեգրական գրառումներ: Տպագրի էջերում հանդիպում են մի շարք յիշատակարան-յիշատակագրութիւններ, որոնք տեղեկութիւններ են տալիս գրքի պատկանելութեան, նաեւ գնման, նուիրման եւ նորոգման վերաբերեալ: Պատերազմում տալու համար բերենք մի քանիսը.

ա. Մի շարք հնատիպերի էջերում յստակ նշւում են տէրերը՝ «Տեառն Ղազարու վարժապետ վարդապետին է գիրքս»⁷ (ՄՄ Հ^մ 9, էջ 1), «Տաղարանս այս տիրացու Սիմէոնինս է» (ՄՄ Հ^մ 95, էջ 3), «Այս գրքոյկս Աբրահամ վարդապետինայ» (ՄՄ Հ^մ 98, Պհպ. Աա), «Книга принадлежит Семону Коха

⁷ Բնագրային մէջբերումները արել ենք նոյնութեամբ՝ պահպանելով աղբիւրի ուղագրական հարազատութիւնը, սակայն կէտադրել ենք ըստ մերօրեայ կանոնների: Ուղագրական շեղումները նշում ենք՝ սխալ տառ(եր)ի ընդգծումով: Հաշիւ առնելով ուղագրական սխալների փանակը՝ ընդգծումով տարբերակում ենք առաւել ակնառուները: «ՄՄ Հ^մ» ձեռով շարադրանքի մէջ նշում ենք Մատենադարանի հնատիպ գրքերի հաւաքածոյ կարգային գոյնհամարները:

Бадалу» (ՄՄ Հ^մ 137, Պհպ. Բբ), «Книга принадлежит ученику I а кл.» (ՄՄ Հ^մ 148, Պհպ. Աա) եւ այլն:

բ. Յիշատակագրութիւններ կան, որոնց մէջ գնորդները որոշակի մանրամասներ են նշում գնման հանգամանքների վերաբերեալ՝ «Զաքարիա վարդապետ Յօշականցի, իմ ստացեալ դրամով գիրքն է» (ՄՄ Հ^մ 8, էջ 1), «Յիսուս Որդիս է նուաստ Բեթլէհէմ վարժապետինս, զորմէ գնեալ ունիմ ի Գիանջայումն, թուոյ 1829, ապրիլի 13» (ՄՄ Հ^մ 137, Պհպ. Աա), «Յիշատակ է այս սուրբ գիրքս քարոզի, որ կոչի Ալբերթ, որ առայ ես՝ Ալէքսան երեցս, իմ հալալ ընչիցն, եւ ետու նիկողայիոս վարդապետին, որքան որ կարդայ, պարտական է, որ ասէ Աստուած ողորմի տէր Ալէքսանի կողակից Խաթունին հոգոյն, Աստուած ողորմի կարդացողաց եւ ողորմի ասացողաց հոգոյն. ամէն» (ՄՄ Հ^մ 307, Պհպ. Բբ), «Յիշատակ է այս վիպասանութիւնս տէր Ալէտիսին, տէր Դաւիթին, որ առեցի Նուխի քաղաքն. ամէն օվ որ կարդայ, մէկ բերան Աստուած ողորմի ասի, Քրիստոս Աստուած ձեզ ողորմի. ամէն» (ՄՄ Հ^մ 447, Պհպ. Բա) եւ այլն:

գ. Ստացողների յիշատակագրութիւնները յաճախ չեն մանրամասնում գրքի ստացման եղանակները՝ թէ ումից եւ ինչպէս տուեալ գիրքը իրենց հասաւ. «1811 թիւ եւ մայիսի Զ. ըն սոյն վիպասանութեան գիրքս ստացայ ի Սեւանու Գրիգոր վարդապետի ընչիցն, շնորհիւ նորին ամենաբարձր սրբազնասուրբ վեհապետութեանն եփրեմայ» (ՄՄ Հ^մ 51, Պհպ. Աա), «ՌձԿե. (1716) ես՝ Դանիէլ վարդապետս, ըստացայ զգիրքս զայս ի վայելումն ինձ՝ ծառայիս Աստուծոյ» (ՄՄ Հ^մ 204, չհ. էջ 28), «Ստացող սորին զՅակոբ վարդապետս յիշեսչի՛ք ի բարին» (միակազմ ՄՄ Հ^մ 2432, էջ 2), «Ըստացա զայս գիրքս տիրացու Դաւիթս, որ գոչի գիրքս Տօնացոյց, 1859, ի վայելումն անձին իմոյ տիրացու, որ եմ միաբանն սրբոյ ուխտիս Սեւանու» (ՄՄ Հ^մ 233, Բ. կազմաստառ) եւ այլն:

դ. Ի տարբերութիւն ստացողների, նուիրատուները յիշատակարաններում նշում են, թէ ինչու են տուեալ գիրքը նուիրել այս կամ այն մարդուն կամ վարժարանին: Հիմնականում դրանք ուսման եւ առհասարակ անձնական գործածութեան նպատակով են՝ «Այս Ազամգիրքն է Գէորգ Պետրոսեան, ընծայեցի որդոյ իմոյ Յակոբին, Աստուած բարի վայելումն տացէ, 1853 յ2/8» (ՄՄ Հ^մ 77, Պհպ. Աա), «1797, յօգոստոսի մէկումն, որ այս Ոսկիփորիկ գիրքըս իմ եղբայր Գէվորք վարդապետն ինձ շնորհեաց, որ կարդամ, հասկանամ գրեալն եւ սիրտըս շահվի, թէ ես եւ թէ եղբայրք իմ, որ չի ծախվի, մնայ մեզ մօտ մեր եղբօր յիշատակ, իբր ձեռաց նշան. ծառայ Պաղտի Տէր-Աթամեան» (ՄՄ Հ^մ 92, Պհպ. Աա), «Ընծայեցի զայս Տաղարան՝ զարարեալն Պետրոս վարդապետէ Ղափանցոյ, Մովսէս սարկաւազի Գրիգորեան Համազասպեանց հարազատ հոգեորդոյ գիտնական Ստեփաննոս եպիսկոպոս Զմիւռնացոյ, ի նշան անմոռաց բարեկամութեան, ի գնալն իմ ի Ս. Պետրբուրգ» (ՄՄ Հ^մ 95, Ա. կազմաստառ), «Յիշատակ է քերականութեան երկրորդ հատորս հանգուցեալ Յովսէփ կաթողիկոսին, զոր ետ Դաւիթ սրբազան կաթողիկոսն ի վայելում նորակերտ վարժարանին, ՌՄ[Ծ]. (1801)»

(ՄՄ Հ^մ 177, էջ 305), «Ընծայեցաւ այս գիրք քերականութեան ի Մկրտիչ տիրացուէ հոգեւոր եղբօր սիրեցելոյ ի ձեռս իմ՝ տէր Պետրոս արեղայիս, իբր նշան սիրոյ եւ յիշատակ բարի, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի, ի թուին ՌՄԺԱ. (1762) եւ ի փետրվարի ամսոյ Ժ.ին» (ՄՄ Հ^մ 200, Պհպ. Բա), «Ի ՌՄԿէ. (1818) թուին, յամսեանն յունիսի, ես՝ տրուպ եւ անպէտ Մխիթար եւեթ արեղայս, յիշատակ ետու զքերականութիւնս զայս հարազատ զաւակին՝ աւագ սարկաւագին սուրբ Սեւանայ անապատին, հոգւոյս հատոր Կարապետին: Զոր ի յընթեռնուլն եւ ի շահիլն ի սմանէ մէկ Հայր մերիւ յիշեսցէ զեղիսաբեթ քոյրն իմ՝ զփոխեալն առ Աստուած, զի նա էր ընծ[այ]եալ ինձ, եւ ինքն յիշեալ լիջիք յԱստուծոյ՝ ընդ արդարոցն դասուց» (ՄՄ Հ^մ 236, Պհպ. Աբ), «Ես՝ Սրբոյ էջմիածնի միաբան, տեղապահ եւ շօռօթեցի Մկրտիչ վարդապետս, ետու յիշատակ զայս գիրքս հոգեծնի որդեկին իմոյ Դանիէլ վարդապետին, ի վայելս անձին իւրոյ, ի ՌՄԻԸ. (1779) թուին, յունվարի մուտն» (ՄՄ Հ^մ 324, էջ 7), «Գերազնիւ պօլկովնիկ սարժ Բօբերթ Պօրթէր, իմ անգին բարեկամ — Ի նշանակ իմանալի շնորհաց տաճարին Աստուծոյ Սրբոյ կաթողիկէ էջմիածնի Արարատեան աթոռոյն հայոց եւ մերս, իսկ անմոռաց սիրոյ ընծայեցի ձեզ պարգեւ գեղեցիկ զսոյն զայս Պատմագիրք Հայոց՝ արարեալ ի մեծ վարդապետէն մերմէ Մովսիսէ Խորենացւոյ, որպէս զի իմաստասիրելով ձեր ի սմա, անմոռաց ունիջիք զիս՝ զաղօթարարս վասն անգին կենաց եւ յաջողութեան ձերոյ. յամի Տեառն 1817, նոյեմ. 20, ի Սուրբ էջմիածին, որ յԱրարատ, պատրիարկ ամենայն հայոց եւ կաւալեր ռուսաց սրբոցն Աննայի եւ Աղէքսանդրի Նեւսկոյ առաջին աստիճանաց Եփրեմ» (ՄՄ Հ^մ 390, տիտղթ. դարձերես) եւ այլն:

Ե. Կան հազուադէպ յիշատակագրութիւններ՝ գրքի արտաքին վիճակի նկարագրութեամբ, որոնք թողնում էին նորոգող-կազմողները՝ «Զի 31 հոգտեմբերի, ես՝ Մարտիրոս քահանայ, տէր Յակոբին կազմեցի զայս Առաքել պատմագիրք իմոյ յիշատակ, բայց վերին գլխէն պակաս է Ի. (20) թուղթ» (ՄՄ Հ^մ 328, Պհպ. Բբ):

Հնատիպ գրքերում առկայ ձեռագիր յիշատակարաններն ու յիշատակագրութիւններն ունեն բովանդակային բազմազանութիւն. դրանք պարունակում էին ժամանակի հասարակական ու քաղաքական անցուղարձի, պատմական իրողութիւնների, կենցաղի, հոգեւոր կեանքի վերաբերեալ տեղեկութիւններ: Իսկ տոհմական-ընտանեկան տարեգրութիւնները յաճախ հանդիպում են այնպիսի մանրամասներով, որ կարելի է կազմել տուեալ գերդաստանի տոհմաձառը: Ինչպէս Գ. Յովսէփեանն է դիտարկում. «յիշատակարաններով պիտի պարզուին հայ մանրանկարչութեան պատմութիւնը. մեր ներքին, մտաւոր եւ մշակութային կեանքի այլ եւ այլ երեւոյթները. նոյն իսկ տնտեսական, փոխարժէքների, հարկապահանջութեան վաճառականութեան եւ այլ բազմաթիւ խնդիրներ»⁹: Յի-

⁸ Ըստ ամենայնի սա «SIR» դիմելաձեւի հայերէն տառադարձումն է:

⁹ Գարեգին Ա. Կաթողիկոս, նշւ. աշխ., էջ ԺԶ.:

շատակարաններն օգնում են լուսաբանել հոգեւոր ու պետական գործիչների կեանքի ու գործունէութեան վերաբերեալ տուեալներ: Պայմանականօրէն առանձնացրել ենք հետեւեալ նմուշները՝

ա. Պատմական իրադրութիւններ, փաստեր պարունակող յիշատակարաններ՝ «1827 ապրիլի 12ին ամենայն եղեալ բազմութիւնքն Երեւան քաղաքիս մտեն ի ամրոցի աստ: Դարձեալ սոյն ամի եւ սոյն ամսոյ 24ին հզօր զօրքն ռուսաց եկեալ պատեցին շուրջ զքաղաքաւ յերեւանայ» (ՄՄ Հ^մ 77, Բ. կազմատառ), «Վասն որոյ աղաչեմ զձեզ, եղբա՛րք, հնազանդ լինիք մերոյ ու մեր հայոց ազգ եւ ընդունեց եւ բարէկամեաց ողջուն խնդրեալ ի գրամէն, նաեւ Մարտիրոս Յարութիւնեան, որ անւանի Յարբիշիմ, 1833 մարտի 4ին, ի Զորագեղն» (ՄՄ Հ^մ 149, Պհպ. Բա), «Ի թվին ՌՄԺ.ին (1761) ԼԸ. (38) տարի էր, որ Իրանայ թագաւոր շունէր, էս թրեղիս պարապ աղու եկին նախշովանու բնիրդարան ոմանց ասել թէ փատիլն Ծ. (50) դահեկան է, հրեշտակացեալ մարմնով ի կարգս անմահութեան Մկրտիչ Գ., վիճակեալ ի հրեշտական մարմին եւ գերափայլուն վարուք սրբութեամբ Մկրտիչ երջանիկ վարդապետ յաճաշնորհ եւ գիտնական» (ՄՄ Հ^մ 383, Պհպ. Բբ), «Թվին հայոց ՌՅԼԶ. (1887), ի ժամանակի կայսեր ռուսաց Գ. Ալեքսանդրի եւ կաթողիկոսի ամենայն] հայոց տէր-տէր Մակարա, նոյն թագաւոր կայսր առեալ Ի.ամենից (20) երիտասարդ ազգես հայոց զինուորսս վիճակարութեամբ: Ամ ըստ ամէ գրեցաւ ձեռամբս տրուպ քահանայից տէր Սուքիաս նահապետեայ, որ ի սերընդոյ Ստեփաննոսի Վրթանէսեան Մէլիք-Շահումեանց, ի գեղջէն Վերին Ղարանլուխ, գաւառն Գեղամայ, որ է նոր Պայեագիտ, առ եգեր[ոյ] ծովուն անապատին Սեվանայ, որ էր վանահայր Կարապետ վարդապետ Բիւլբիւլեան» (ՄՄ Հ^մ 408, Պհպ. Գբ) եւ այլն:

բ. Կենսագրական յիշատակարաններ. պատմական անձնաւորութիւններին՝ «Մխիթար վախճանեցաւ 1213/662 եւ թաղեցաւ Գետիկ անուն վանքում: Վերոյգրեալը Վահան վ. Բաստամեանցի գիրն է, որը հրատարակեց Գօշ Մխիթար, Սահակ վ. Ամատունի» (ՄՄ Հ^մ 412, էջ 96), տարբեր մարդկանց՝ «Ես ողո[ր]մելի եւ մեղսամած Սա[ր]գիս Խա[չա]տուրեան 10 եւ 5 ամ այս սուրբ Սեւան անապատիս մնացի, զամենայն աւուր իմ լըքեալ եւ ծուլութեամբ անցուցի, ո՛վ բարեսէր եղբայրք, ընթեր[ցողք], թողութիւն խն[դ]րեցէ՛ք յԱստուծոյ վասն իմ մեղաւորիս, Աստուած եւ ձեզ ողորմեսցի. ամէն» (ՄՄ Հ^մ 108, Պհպ. Աբ), «Ի 1838ն ամի 20 հոկտեմբերի ես՝ Բարսեղ Երիցեանս, մտի ի ծառայութիւն նորին կայսերական բարձրութեան Նիկօլայ Պավլովչի ի դատարանն, որ կոչի նահանգական, այսինքն՝ Ուեզդնի սուտ» (ՄՄ Հ^մ 276, Պհպ. Աբ) եւ այլն:

գ. Տոհմական-ընտանեկան տարեգրութիւն՝ «Թվին 1220 (1771), յունուվարի 18 օրըն ես՝ մեղաւոր տիրացու Թորոսըս, որ հարսանիք ար[ար], Աստուած վերձըն ի բարին կատարեսցէ. ամէն: Թվին 1221 (1772) յունուվարի 15 օրն, որ ծընաւ որդին իմ Պօղօս, Աստուած մընացական արասցէ. ամէն» (ՄՄ Հ^մ 36, էջ 2), «Թիվին ՌԲԾԶ. (1757), ապրելի ե. օրումըն Աղէքսանդրըն ծնաւ ի մօրէ, որ

էր եկեղեցուն նորոյքումըն, Աստվածածին ինքն պարիխոս լինի. ամէն» (ՄՄ Հ^մ 94, Պհպ. Բա), «Ի ՌՄԿԳ. (1814) թուոջս եւ ի մտին յունիսի յաւուրն Բ. շաբթի ծնաւ ներսէսն ի մօրէ եւ ի յաջորդ շաբաթի աւուրն ի տօնի ներսէսի Մեծի հայրապետին մկրտեցաւ յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ. ամէն: Իրի եւ կոչեցաւ ներսէս, որոյ շնորհեսցէ Տէր զկեանս ընդ երկայն աւուրս՝ վարժելով ի կամս իւր եւ տացէ իմաստութիւն, զգօնութիւն շնորհիւ ամենազօր խաչին. ամէն» (ՄՄ Հ^մ 231, էջ 2), «1910, յունիս 8, երէկ ժամ 10. 1/2 ծնաւ Մէսրօվբէ Մուրատեան Աւետիսի որդի, կնքուեցաւ եւ կնքայ քահանայ հ. Պ. վարդապետ Գարագաշեանց, կնքահայր Ս. Մալուրէանց, ի Սլաւէնսկի հանգային ջուր» (ՄՄ Հ^մ 394, էջ 804), «Եղեւ թվին ՌՄԵ. (1756) ամին, դեկտեմբերի ԺԴ.ին, որ մեր Յակոբ մօրից ելաւ սուրբ Յակոբայ պաս շաբաթի Ե. շաբթի օրն, եղեւ թվին ՌՄԹ. (1760) ամին փետրըվար Ի. (20) օրին մեծ պահոց առաջի շաբաթի չորեքշաբաթ օրն մեր Լստեփան մօրից ելաւ, եղեւ թվին ՌՄԺԱ. (1762) ամին մեր Գորիանէն մօրից ելաւ, եղեւ թվին ՌՄԺԳ. (1764) ամին մարգի ամոց ԺԵ. (15) օրին մեր Յարութիւն մօրից ելաւ, թվին ՌՄԻԳ. (1775) ամին օգոստոսի Ժ. օրին, որ լուսաւորեալ հոգի Լստեփան փոխեցաւ ի Քրիստոս, թվին ՌՄԻԵ. (1776) ամին, յուլիսի Ժ. օրին մեր Գարանէն հանգաւ ի Քրիստոս» (ՄՄ Հ^մ 493, էջ 294), «Իմ որդի Մկրտիչը ծնեց 18 յունվարի 1864 ամի, վախճանեց՝ 25 մարտի 1869: Ես՝ դպիր Վարդանս, ամուսնացայ 19 յուլիսի 1865 ամի: Չորրորդ աստիճան առայ 25 ապրելի 1859 ամի, Յարութիւն եպիսկոպոսին Կարնեցոյ, հրամանաւ տեղակալի Սուրբ Կայեանեի վանից: Յարութիւն Աւետեան ծնեալ ի 5 մայիս, եւ Մկրտիչ 8 մարտի 1860 ամի» (ՄՄ Հ^մ 274, Ա. կազմաստառ) եւ այլն:

դ. Կենցաղային բնոյթի յիշատակագրութիւններ, որոնք իրենց հերթին տարատեսակ բովանդակութիւն ունեն՝ օրինակ ունենք բնութեան երեւոյթները (բնական աղէտ, խաւարում) ներկայացնող յիշատակագրութիւն՝ «Մաստիկ հողմ եղեւ ի ՌՄԵԱ. (1792) թուոջն եւ ի հոկ. Գ. յաւուր կիրակէի երեկոյի, Տէր փրկեսցէ զմեզ ի փորձանաց» (ՄՄ Հ^մ 8, Պհպ. Գա), «Ի թուին հայոց ՌՃՂԷ. (1748), ի յուլիսի ԺԴ. (14), ի վեց ժամուն խաւարեցաւ արեգակն եւ տեւեաց մինչ ցրկէս ժամ եւ փոքր ինչ աւելի, որ եւ տեսաք զաստղ իմն մերձ ինքեան բոցափայլիլ որպէս ի գիշերի, եւ օրն էր հինգշաբթի, Վարդավառի պահոցն» (ՄՄ Հ^մ 307, Պհպ. Բա), «ՌՃՀԴ. (1725) յունվարի Լ. ձիւն տեսանք, մինչեւ ցայն ձիւն չէկաւ, այսպէս իմա, ո՛վ եղբայր» (ՄՄ Հ^մ 204, Բ. կազմաստառ), «Թվին 1192 (1743), դեկտեմբերի 12, յօրն երկուշաբտի, ի քաղաքը Ախքերման միջօրեայ աւուրբ երեւեցաւ աստղ իմն պայծառ, ակներեւ ամենեցուն արեւմտեան կողման» (ՄՄ Հ^մ 307, Պհպ. Գա), գիւղական ընտրութեան վերաբերեալ՝ «1847 ամին, մա[յ]իսի 30ն մէնք ի նէրքոյ ըստօրագրիալքս Հաշայջրի գիղի բօլօր հասարակութիւնս մէր մէշիցն ընտրեցիմք քօվխայ Ուլուխան Ալիխանօվին եւ վասն օրոյ ըստօրագրէմք» (ՄՄ Հ^մ 13, Բ. կազմաստառ), առք ու վաճառքի՝ «Մարիամի մէ թումանն առա թվին ՌՄԻԱ. (1772), յունիսի մէկին, շահն Բ. շահի ամսենն» (ՄՄ Հ^մ 34, էջ

16), պարտամուրհակներ՝ «Զուռնաշոնց Սարգիսն տարաւ 10 մանէթ ի 27 նոյեմբի 1833 ամի» (ՄՄ Հ^մ 285, Պհպ. Բբ), «Բ. կօտ ցորեն Պէտօն, Բ. կօտ Մխոն, Ա. կօտ Փանոսն, Ա. կօտ Գալօն, Ա. կօտ տէր Կարապէտն» (ՄՄ Հ^մ 231, Պհպ. Աբ), «Ա. ղուրուշ տէր Մինաս վարդապետին մօտն, Յարութիւն վարդապետին՝ ԼԳ. (33) փարայ» (միակազմ ՄՄ Հ^մ 239, Բ. կազմաստառ), «նոյեմբեր 20ին եկաւ եւ մինչեւ մարտ ամսոյն վերջի հաշւալ 43 ֆրանք կընէ, 4 ֆրանք մի անգամ եւ 19 ֆրանք մի անգամ առնելով իւր առնելիքն 20 ֆրանք կընէ, ապրիլի մեկէն հաշուեալ, 5 ֆրանք եւս առաւ Սրբուհուն տալիքին համար, Ս. Կանայեան» (ՄՄ Հ^մ 293, Պհպ. Աբ), անձնական կեանքի այս կամ այն կարեւոր իրադարձութեան մասին՝ «Յշտկբիժ վտ եբփբտ¹⁰ = Յիշատակ իմն տէր Զաքար: 1820 յուլիսի 15ին գնացի անօրս տունն, որ նուեմզարն իւրեանց տանն էր: Սոյն թուին յուլիսի 26 մատանիս մատս, առանց պատճառի օղն կոտրվեց» (ՄՄ Հ^մ 51, Բ. կազմաստառ) եւ այլն:

Ե. Հոգեւոր կեանքի վերաբերեալ կարեւոր փաստեր. ձեռնագրութեան՝ «Ի ՌՄՆԱ. (1792) թուռն եւ փէտրվարի ելին օրն մեծի պահոց ե[ր]կրորդ կիրակէին օրհնեցայ ես՝ անարժան ծառայ եւ անպիտան եւ ամենեցուն յե[տ]նեալ սպասաւոր Սահակ եղայ արեղայ ի հոգեւոր հօրէս իմէ, յայսինքն՝ Պետրոս աստուածաբան վարդապետէ, որոյ Տէր արժանիս արասցէ. ամէն» (ՄՄ Հ^մ 64, Պհպ. Գա), «Թուին ՌՃԽ. եւ է.ին (1698), նոյեմբերի Իէ. (27) ես՝ Թոմասս արեղայ օրհնեցայ ի Թէոդորոս աստուածաբան վարդապետէ, ի Շէնքուշ քաղաքի, ի տոնի սրբոյն Գրիգորի Սքանչեւագործին» (ՄՄ Հ^մ 259, Պհպ. Բա), «Ի թուականիս հայոց ///, ի Բարեկենդանի կիրակին յիսնակաց ես՝ Աստուածատուր արեղայս, ձեռնագրեցայ ի Գէորդ վարդապետէն, ի վանս Բալուայ» (ՄՄ Հ^մ 307, Պհպ. Բա), «Ի Յն դեկտեմբերի 1878 ամի ես՝ ի նուխոյ գաւառի Դաշքուլաղ գեղջ տիրացու Սարգիս Լազարեանցս, եկի ի սուրբ Սեւան վանս եւ ձեռնագրվեցա քահանայ, Աստուած բարի վայելումն տայ եւ տայ այնպիսի կարողութիւն, որ կարողանամ հոլվել զժողովուրդն իմ, առ որս ստորագրեմ նորընծայ Սարգիս քահանայ Լազարեանց» (ՄՄ Հ^մ 317, Պհպ. Բբ), միաբանացանկ՝ «Մահտեսի Միքայիլ վ. Պապասին, Կարապետ վ. Պապասին, մահտեսի Յովակիմ վ. Մըկրտիչ, Կիրեղ վ. Մըկրտիչ, Եղիայ վ. Մըկրտիչ, Խաչերես վ. Քիստոստուր, Վարդերես վ. Քիստոստուր, Փիլիպոս վ. Կիրակոս, Մարկոս վ. Փիլիպոս, Սողոմոն վ. Պետոս, Պարսամ վ. Աւետիք, Գէորդ վ. Աւետիք, Լուսեղէն վ. Պապասին, Պետրոս վ. Խազար, աղպարը Փանոս օր[հ]նէ, Լուսպարոն վ. Կիրակոս, Մեղքոն վ. Շահին, Սիմեոն վ. Պաղտասար, տիւլկէր դէմիր, Յուսէփ վ. Դաւիթ, Մանուկ վ. Դաւիթ» եւ այլն:

Գրքերի հետագայ ճակատագրով մտահոգուած գրիչները յիշատակարան-

¹⁰ Այս յիշատակարանի սկզբի հատուածը գաղտնագրուած է փոխարինագիր եւ եղբայրագիր ծածկագրերով, հմմտ. Ա. Աբրահամեան, Հայկական ծածկագրութիւն, Երեւան, 1978, էջ 11-23, 35-47:

ներում ընթերցողներին յորդորում, խնդրում ու խրատում էին չվնասել այն, նաեւ աղօթքներում յիշել ու ողորմի տալ իրենց, պատուիրատու-ստացողներին, գնորդներին եւ արիւնակից հարազատներին: Այսպիսի յիշատակարանները Հ. Բախչինեանը կոչում էր կտակ-յանձնարարութիւններ կամ խրատականներ¹¹: Այսպէս՝ «Յիշատակ է Յիսուս Որդի ի վայելումն Թումանի որդի տ/// Յովսէփին, որ առի Շ. (500) շահի, յիշատակ իմ հանգուցեալ ծնողաց, եղբարց եւ քվերց հոգոյն, օ որ կարդա, մի բերան ողորմի տայ, Աստուած իւրերեանցըն ողորմեսցի. ամէն, գրեցաւ ի դրան Սրբոյ առաքելոյն Թադէոսի, Թվին ՌՃՂԹ. (1750), մարտի ԺԶ.ին (16)» (ՄՄ Հ^մ 140, Պհպ. Աբ), «Յարութիւն դպիր արի, / պարկեշտ վարուք առաքենի, / հոգւոյ որդի վարդապետի, / ի Յարութիւն թիւֆիզեցի, / զայս քերականութիւնս ետ քեզ սխալի, / ի վայելումն անձինդ բարի, / զի հանապազ ինձ յիշելի, / հոգւոյ իմոյ տաս ողորմի, / Աստուած եւ քեզ ողորմեսցի» (ՄՄ Հ^մ 235, էջ 584), «Այս սակաւիկ ձեռագիրս Կարապետի յորդի Միքայէլս գըրեցի, յով որ կարդայ, ասա՛յ Աստուած յողորմի համօրէն հաւասար նընջըցելումն հոգունը. ամէն» (ՄՄ Հ^մ 415, էջ 160), «Այս է գիրս վիպասանութեան տիրացու Դաւիթէն տէր Ավետիսին, ես Առաքելըս կըրեցի, օվ կարտայցուք, ողորմի Քրիստոս Աստուած ձեզ ողորմի, պարոն Դաւութ, ես՝ Այստուածատուր Կարապետըն Աքրուլեցի Շրիսէնցօվ, 1819 թվին յունիսի 23ին գրվեցավ, որ է ի նուխի, ես՝ Ելիսապետայ-պօլցի Գրիգոր Աթայեանս գրեցի, ի նուխի, պարոն Դաւիթ, հանկ[ուց]եալ Տէր-Ավետիսեան, որ ի նուխի կայ անակեալ այժմուս, 1819 յունիսի 23ումն» (ՄՄ Հ^մ 447, Պհպ. Աա), «Թվին ՌՄԻՆ. (1776), մայիսի մէկին ես՝ մեղաւորս Պաղալս, գրեց այս գիրս, օվ որ կարդայ, նա ասի Աստուած ուր ծընողաց հոգին լուսայորի. ամէն: Գրեցի այս ի Թվին ՌՄ.ին (1751), մարտին, ով որ այս նորայբողբոջ գիրքս ընթեռնուք, ասացէ՛ք Աստուած ողորմի իրան, Աստուած ձեզ ողորմեսցի իւր միւսայգամ գալստեան. ամէն: ՌՄ. (1751) երրորդութիւն եւ մէկ ամին կոչմամբ, Հայկայ անուամբ Թվին ի ԺԸ. (18) սեբեմբերի ժոռիս ամսին: Թվին ՌՄԼԱ. (1782) յունիսի Ը.ին» (ՄՄ Հ^մ 493, Պհպ. Աա), «Ի Թուոյս ՌՄԾԸ.ին (1809) եւ ապրելի Ժ.ին: Յիշատակ է Ալբերթ գիրքս, որ ես՝ Աւետիք վարդապետս: Ի Թուոյս ՌՄԾԹ.ին (1810) ես՝ Դանիէլս, ետու յիշատակ հոգոյ իմոյ եւ ծնողաց իմոց՝ տէր Միքայէլին եւ կենակցոյն եւ եղբարցս՝ վաղաթառամ տիրացու Բարդուղիմէոսին եւ տիրացու Գրիգորին եւ համայն արեանառու մերձաւորացս, որ ետու ի ձեռս Սահրադեան տէր Սահակին ի յիշատակ անջրելի, արդ, որք հանդիպիք եւ կամ ընթերձեալ բան ինչ շահէք ի սմանէ, յիշեսջի՛ք վերոյգրեալքս ի մաքուր յաղօթս ձեր, եւ դու[ք] յիշեալ լիջիք յԱստուծոյ» (ՄՄ Հ^մ 294, Պհպ. Աա) եւ այլն: Հ. Բախչինեանը գրիչների այս աստիճանի մտահոգութիւնը մեկնաբանում էր նրանց յիշատակը յաւէրժացնելու ցանկութեամբ¹²:

¹¹ Հ. Բախչինեան, նշւ. աշխ., էջ 20:

¹² Նոյն տեղում, էջ 22:

ԳՐԱԳՐԱՆԱՅԻՆ ՆՇՈՒՄՆԵՐՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՍԿՉԲՆԱԴԲԻՐ

Տպագրերի անցած ուղու պատկերման հարցում, բացի ձեռագիր յիշատակարաններից ու յիշատակագրութիւններից, կարելոր նշանակութիւն ունեն նաեւ գրադարանային նշումները: Մեր աշխատանքում «գրադարանային նշում» ընդհանուր անուան տակ պայմանականօրէն առանձնացրել ենք հետեւեալ տեսակները՝

- ա. գոյքահամար (մէկից աւելի),
- բ. տարատեսակ արձանագրութիւններ,
- գ. կնքադրոշմ (գրադարանային եւ անհատական):

Իսկ այժմ անգրադառնալով գոյքահամարներին՝ բերենք դրանցից ամենատարածուածները: Առաջին հերթին խօսենք տպագրերի առաջին (անուանաթերթ, տիտղոսաթերթ) եւ 17րդ էջերին նշուած թուահամարների մասին: Բոլոր տպագրերի առաջին եւ 17րդ էջերին նշուած են տուեալ գրքի հին եւ նոր թուահամարները, յաճախ միեւնոյն թուահամարները կան գրքերի մէջքերին կամ առաջին կազմաստառներին սոսնձած պիտակներին՝ 32= 1600» (ՄՄ Հ^մ 32), «40= 1583= 1832» (ՄՄ Հ^մ 40), «52= 1974» (ՄՄ Հ^մ 52) եւ այլն: Այս թուերից առաջինը Մաշտոցեան Մատենադարանի գրադարանում տուեալ տպագրի հերթական համարն է, իսկ միւսները արդեն նախկին՝ տարբեր գրադարանների կամ գիտական հաստատութիւնների համարները:

Յաջորդ ամենայաճախ հանդիպողներից են տպագրերի 145րդ էջի կապոյտ թանաքով գրուած թուերը՝ «55b» (ՄՄ Հ^մ 9), «196» (ՄՄ Հ^մ 60), «279a» (ՄՄ Հ^մ 127) եւ այլն, որոնց հիման վրայ կարելի է ենթադրել, որ այդ գոյքահամարներն ունեցող բոլոր տպագրերը եկել են մէկ ընդհանուր գրադարանից, իսկ այդ թուերն էլ տուեալ գրադարանում նրանց հերթական համարներն են եղել:

Գրադարանային նշումներ ենք համարել նաեւ տպագրի պատկանելութիւնը ցոյց տվող մակագրութիւնները, գնման եւ նուիրաբերման արձանագրութիւնները, որոնք օգնում են պարզել տուեալ գրքի նախկինում գտնուելու վայրը:

Օրինակ, մի շարք հնատիպերի էջերին տեսնում ենք այս կամ այն պետական կամ մասնաւոր գրադարանին պատկանելու վերաբերող սոսնձած տպագիր պիտակներ: Այսպէս՝ հետեւեալ մակագրութիւնները փաստում են տպագրերի՝ էջմիածնի ճեմարանին պատկանելը՝ սեւ թանաքով շղագիր՝ «Ի գրոց ճեմարանի Ս. էջմիածնի թ. 19» (ՄՄ Հ^մ 167, Ա. կազմաստառ), «Ի գրոց ճեմարանի Ս. էջմիածնի թ. 35» (ՄՄ Հ^մ 148, Ա. կազմաստառ), «Ի գրոց ճեմարանի Ս. էջմիածնի թ. 36» (ՄՄ Հ^մ 479, Ա. կազմաստառ), «Ի գրոց ճեմարանի Ս. էջմիածնի թ. 44» (ՄՄ Հ^մ 385, Ա. կազմաստառ), «Ի գրոց ճեմարանի Ս. էջմիածնի թ. 10 ջնջած, 76» (ՄՄ Հ^մ 447, Ա. կազմաստառ). եւ այլն, իսկ այս միւսները էջմիածնի ճեմարանին նուիրելու վերաբերեալ են՝ «Նուէր իշխան Գր. Մանուկ-Բէյից, Հ^մ Ա. թուի ճեմարանին» (ՄՄ Հ^մ 10, էջ 1), «Ի նիկողայոսէ Տէր-Յակոբեանց նուէր ճեմարանին

Սրբոյ էջմիածնի» (ՄՄ Հ^մ 350, Ա. կազմաստառ), «Ա. է. Գէորգեան Ճեմարանին, Ստ. Կանայեանց, V/IX 1914, Վաղարշապատ» (ՄՄ Հ^մ 26, Պհպ. Աա, ՄՄ Հ^մ 160, Պհպ. Գա, ՄՄ Հ^մ 309, Պհպ. Աա եւ այլն) եւ այլն:

Մասնաւոր նուիրատուներից առանձնանում է Սեդրակ Տէր-Միքելեանը, ով եղբօր կտակի համաձայն բազմաթիւ հնատիպեր է նուիրել էջմիածնի մատենադարանին՝ «Ա. էջմիածնի Մատենադարանին համաձայն կտակի վաղաթառամ դոկտոր աստուածաբանութեան Արշակ Տէր-Միքելեանի, նուիրում է նրա եղբայր Սեդրակ Տէր-Միքելեանը» (ՄՄ Հ^մ 75, Պհպ. Գա), «Ա. էջմիածնի Մատենադարանին համաձայն կտակի վաղաթառամ դոկտոր աստուածաբանութեան Արշակ Տէր-Միքելեանի, նուիրում է նրա եղբայր Սեդրակ Տէր-Միքելեանը, Հ^մ 273» (ՄՄ Հ^մ 143, Ա. եւ Բ. կազմաստառ), «Ա. էջմիածնի Մատենադարանին համաձայն կտակի վաղաթառամ դոկտոր աստուածաբանութեան Արշակ Տէր-Միքելեանի՝ նուիրում է նրա եղբայր Սեդրակ Տէր-Միքելեանը, Հ^մ 9» (ՄՄ Հ^մ 348, Ա. տախտակ), «Ա. էջմիածնի Մատենադարանին համաձայն կտակի վաղաթառամ դոկտոր աստուածաբանութեան Արշակ Տէր-Միքելեանի նուիրում է նրա եղբայր Սեդրակ Տէր-Միքելեանը» (ՄՄ Հ^մ 499, էջ 2բ). եւ այլն:

Հնատիպերի էջերում կան նաեւ մի շարք մակագրութիւններ, որոնք վկայում են նրանց՝ Սեւանի անապատի գրատանը գտնուելու փաստը՝ «Պատմութիւն Դազար Փարպեցւոյ, ի գրեանց գրատան անապատին Սեւանու, 293, Հ^մ 399» (ՄՄ Հ^մ 368, Ա. կազմին սոսնձած պիտակ), «1889 ամի, 20ն հոկտեմ, Դարաշիշակու գաւառի Շահրիզ գիւղաբնակ Նոր-Մալնու դպրատան հինգերորդ կլասի վարժապետ, հրամանաւ նորին մեծ կնեագի Տօնտուկայ Կարգակովիչի Գալուստ Տէր-Յովհաննէսեանցս այս ճարտասանութեան գիրքն իմ աշակերտ յարգելի Մուրատիան Մուրատիանեանին երկու անգամ բերան բոլորովին դաս եմ տվել: Սա է ի Մարսվանու գրեանցից գերահռչակ, գեղեցկակազմ, արծաթապատ, ոսկեգոյն, ծովափաք կղզոյն Գեղեմայ Սեւան հրաշագոյն անապատից բերեցի եւ յետ տարայ: Վասն որոյ խնդրեմ հանգիպողաց ներողութիւն խնդրել ի Սրբէ Նշանու յաղագս հեռացնելոյ առ գիւղն մեր: Գալուստ Տէր-Յովհաննէսեանց» (ՄՄ Հ^մ 457, Պհպ. Բբ):

Ունենք նմանօրինակ այլ արձանագրութիւններ եւս, որոնք փաստում են տպագրի՝ մասնաւոր անձանց գրադարանին պատկանած լինելը, կրկին՝ ըստ կարգային համարների՝ «Ի գրեանց Ամասիոյ եւ Մարսվանու Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի Սեբաստացւոյ եւ յաշակերտէ նորին Մանուէլ վարդապետէ Կիւմիշ-խանեցւոյ, յիշատակ եղեալք յանապատն Սեւանու՝ առ ի յիշել գհոգիս երկոցունցն. հեռացուցանողքն ի նոյն անապատէ հեռացին ի խնամոցն Աստուծոյ, 1829 նոյեմբեր 1, Մանուէլ վարդապետ» (ՄՄ Հ^մ 27, Պհպ. Աբ, ՄՄ Հ^մ 53, Պհպ. Աա, ՄՄ Հ^մ 91, Պհպ. Աա, ՄՄ Հ^մ 186, Պհպ. Աբ, ՄՄ Հ^մ 368, Պհպ. Աա, ՄՄ Հ^մ

376, Պհպ. Աա եւ այլն)¹³, «Ի գրեանց Լիմեցոյ Ստեփաննոս վարդապետէ, յիշատակ եղեալ յանապատն Սեւանո՛ւ առ ի յիշել զհոգիս իմ. հեռացուցանօղքն ի նոյն անապատէ հեռացին ի խնամոցն Աստուծոյ, 1835, օգոստոս 25, Ստեփաննոս վարդապետ» (ՄՄ Հ^մր 28, Պհպ. Աբ, ՄՄ Հ^մր 79, Պհպ. Աբ եւ այլն), «Ի գրոց Լուսեղ Լալայեան, ի Նոր Նախիջեւան, 203» (ՄՄ Հ^մր 46, էջ 1), «Ի գրոց Սերովբեանց, Հ^մր 63: Ի տպարանի Ոսկանաց եպիսկոպոսի եւ Սողոմոնի, 1671 Ամստերդամ» (ՄՄ Հ^մր 253, էջ 3), «Ի գրոց Ք. Պատկանեան» (ՄՄ Հ^մր 310, Պհպ. Բա), «Ի գրոց Յուսիկ վարդապետի Մովսիսեան Մարգարի գիւղացոյ, միաբանի Սրբոյ էջմիածնի, Հ^մր 172» (ՄՄ Հ^մր 326, Ա. կազմաստառ), «Ի գրոց Յուսիկ վարդապետի Մովսիսեան, թ. 170» (ՄՄ Հ^մր 358, տիտղթ.), «Հ^մր 73, ի գրոց Լ. Մարկոսեան» (ՄՄ Հ^մր 379, Պհպ. Աա), «Հ^մր 4. ի գրեանց Ն. Յ. Տէր-Շմաւօնեանց» (ՄՄ Հ^մր 387, էջ Բ), «Հ^մր, Ի գրոց Սիմէովնի ծայրագոյն վարդապետի հայոց Մուշեղեանց» (ՄՄ Հ^մր 495, չհ. էջ 2):

Արձանագրութիւնների շարքում առանձնացրել ենք այնպիսիք, որոնք տուեալ գրքի վերաբերեալ առաջնային տեղեկութիւններ են տալիս՝ խորագիր, հեղինակ, տպագրութեան ժամանակ ու վայր, տպարանի անուանում՝ «Թոմա Գեմբացի, Գիրք Թօմայի Քեմփացոյ: Յաղագս համահետեւմանն Քրիստոսի, թարգմ. ի Յօհաննիսէ յովմերախտ վարդապետէ Կոստանդինուպօլսեցոյ, յԱմստէլրօդամի, 1696» (ՄՄ Հ^մր 67, Պհպ. Գա), «Ամստրդամ, Ոսկան, 1668 թ.» (միակազմ 440, Ա. կազմաստառ), «Յիսուս Որդի, Վենետիկ, ՌՂԲ. (1643), տպ. Յովհ. Անկուրացի» (ՄՄ Հ^մր 120, Պհպ. Աա), «Ներսես Շնորհալի, Յիսուս Որդի, Ամստերդամ, 1661» (ՄՄ Հ^մր 129, Պհպ. Աա), «Գիրք, որ կոչի Յիսուս որդի, Ներսես Կլայեցի, 1746 թ.» (ՄՄ Հ^մր 139, Պհպ. Աա), «Ժողովածու ասացեալ ի սրբոց վարդապետաց՝ շահ եւ օգուտ հոգոց եւ մարմնոց, առ ի ընթերցող եւ ունկնդրող անձանց հաւատացելոց, ՌՃԿԷ. (1718), Կ. Պօլիս, տպ. տրուպ Աստուածատուրի» (ՄՄ Հ^մր 154, Պհպ. Աա), «История Телемака сына Юлиса, часть первая, 1794 г.» (ՄՄ Հ^մր 161, էջ 2), «Առաքել Դաւրիթեցի, Գիրք պատմութեան, Ամստերդամ, 1669» (ՄՄ Հ^մր 325, Ա. կազմաստառ) եւ այլն. մէկ այլ դէպքում տպագիր ամբողջ տիտղոսաթերթ-յիշատակարանն է արտագրած՝ «Գիրք պատմութեան, որ կոչի Պղնձէ քաղաք, եւ բանք խրատականք եւ օգտակարք խիկարայ իմաստնոյ, եւ այլ բանք պիտանիք, տպագրեցեալ ի հայրապետութեան գերագահ աթոռոյն Սրբոյ էջմիածնի տեառն Դուկասու սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց եւ ի պատրիարքութեան Սրբոյ Երուսաղէմի տեառն Յովակիմայ երջանկափայլ վարդապետի, վեհափառ հրամանաւ մեծի արքայանիստ մայրաքաղաքիս Կոստանդինուպօլսոյ սրբազան արհիեպիսկոպոսի տեառն Զաքարիայ ազգասէր կարդացեալ աստուածաբան պատրիարգի, ի թուին հայոց ՌՄՆԱ.

¹³ Գրեթէ բոլոր տպագրերում միեւնոյն բովանդակութեան են, շարադասութեան որոշակի եռուստաշտութեամբ:

(1792), յունվար Ը., ի տպարանի Յօհաննիսի եւ Պօղոսի» (ՄՄ Հ^մ 86, Պհպ. Աբ):

Մի շարք տպագրերի Ա. կազմաստառին կան ուղեւերէն հետեւեալ գրութիւնները՝ «Шкаф 49 / полка № 17» (ՄՄ Հ^մ 339, Ա. կազմաստառ), «Шкафъ, полка, № 9, № 85» (ՄՄ Հ^մ 31, Ա. կազմաստառ), «Шкаф, полка, 46, № 6» (ՄՄ Հ^մ 493, Ա. կազմաստառ)՝ կրկին փաստելով որեւէ ընդհանուր գրադարանին պատկանելը:

Այսօրինակ նշումների մէջ ենք ներառել նաեւ Մատենադարանի գրադարանի նախկին վարիչ Ռայա Բլբուլյանին ուղղուած նամակ-յիշատակագրութիւնը, որը հաւանաբար որեւէ այլ գրադարանի աշխատակից է գրել՝ «Բուն Տոմար Հայոց, Պօլիս, 1740: Ռայա՛ ջան, ստուգի՛ր, միայն յիշատակարանը չունենք, 1-62 լրացուցիչ «Ի զբօսան հայկազունեաց»ը եւս չունի» (ՄՄ Հ^մ 33, չհ. էջ 65. պատճեն):

Ունենք նաեւ տպագրի վիճակին վերաբերող արձանագրութիւններ՝ «Վերակազմուած է 1981 թ. օգոստոս» (ՄՄ Հ^մ 86, Պհպ. Բբ), «Գնուած է 1953 թվ., Հ^մ 9453 ձեռագրի հետ միասին կազմուած, որից անջատուած է 1954 թվ., ստորագրութիւն» (ՄՄ Հ^մ 367, Պհպ. Աբ):

Արձանագրութիւնների շարքին ենք դասել նաեւ հետեւեալ բովանդակութեան նիւթերը՝

ա. Հեղինակին ուղղուած գովասանքներ՝ «Կեցցէ՛ Դաւիթ Անյաղթ փիլիսոփան, կեցցէ՛» (ՄՄ Հ^մ 479, Պհպ. Դա),

բ. Լեզուաբանական-փիլիսոփայական նշումներ, որոնք յաճախ կապ չունեն տուեալ հնատիպ գրքի բովանդակութեան հետ՝ «Յաղագս շաղկապի...» (ՄՄ Հ^մ 65, էջ 232), «Հոմանուն փ. յ. բ., թէպէտ վարդապետք ասեն աստուածային անունն...» (ՄՄ Հ^մ 133, Ա. կազմաստառ), «Սահման քերականութեան Սիմէոնին այսու ոճիւ առադրի...» (ՄՄ Հ^մ 207, չհ. էջ 36), «Այս գրամատիքս սուրբ ժողովոյն շնորհեցեալ եղեւ Իսրայէլ սարկաւագին...» (միակազմ ՄՄ Հ^մ 218, Պհպ. Աաբ), «Յաղագս մակբայի...» (ՄՄ Հ^մ 251, Պհպ. Բա), «Յաղագս շաղկապի...» (ՄՄ Հ^մ 251, Պհպ. Բբ), «Եւ ձայնաւորացն երկարք են վեց՝ ա, է, ը, ի, ու, օ» (ՄՄ Հ^մ 252, էջ 16), «Բեղնատր — պտղատր, արդիւնատր կամ արգասատր...» (ՄՄ Հ^մ 294, էջ 4) եւ այլն,

գ. Դեղատոմսեր, բուժական աղօթքներ՝ «Ակուայի ճար է...» (ՄՄ Հ^մ 58, Պհպ. Դբ), «Որ լնտերն կերվել լինի, ա՛ռ ոսկի գոնեիս...» (ՄՄ Հ^մ 621, Բ. տախտակ), «Աղօթք գլխայցաւի եւ աշայցաւի...» (ՄՄ Հ^մ 258, էջ 116-117) եւ այլն,

դ. Բանահիւսական-գեղարուեստական նմուշներ. անեծք՝ «Մեռնի՛ս, հա՛յր Միքայէլ, որ Քաղսեդոնը ընդունիս» (ՄՄ Հ^մ 400, էջ 599)¹⁴, «Ով որ այս գիրքը

¹⁴ Յիշատակուած Միխայելը Չամչեանն է, տպագրում, բացի վերը բերուած յիշատակաւանից, մի քանիսը եւս կան՝ «Չամչեանը կաթոլիկ է, լաւ գիտցի՛ք...» (էջ 5), «Հա՛յր Միխայէլ, քաղցր եմ պատմութիւնք քո, քաղցր յոյժ, իսկ եթէ յաճախակի չէր յիշեալ քո գծողովն քաղեղոնեան, քաղցրագոյն լինէր մեզ, քան զխորիսխ մեղու...» (էջ 383), «Ափսո՛ս քեզ, հա՛յր Միխայէլ» (էջ 387):

չի կարդում, տեսնելով, որ կայ, նա հրէա է, ով կարդայ եւ չհաւանէ, հերետիկոս է, ով կարդայ, հաւանէ, նա քրիստոնեայ է» (ՄՄ Հ^մ 128, էջ 504), աղօթք՝ «Արի՛, Աստուած հարցըն մերոց, / որ ապաւենդ ես նեղելոց, / հա՛ս յօգնութիւն ծառայից քոց, / անօգնական ազգիս հայոց, / Տէր ողօ[ր]մեաց, միջնորդութեամբ սրբոյ խաչին եւ անարատ սուրբ ծնողիդ յիշեա՛յ զհեղումն արեան Փր[կ]չին» (միակազմ ՄՄ Հ^մ 76, Ա. կազմաստառ), չափածո յիշատակարան-յիշատակագրութիւններ՝ «Արի՛ մ քաղցրիկ աղանի, / ոսկէ խնձոր զարմանալի, / քեզ տեսնողին բուր երանի, / դու որ եկիր մեզ ծագեցար» (ՄՄ Հ^մ 98, Պհպ. Աա), «Որ դպիր զիս ընթերցական, / եւ ոչ ունիս շորս աստիճան, / մի՛ կամիր դու ի տաս կանգնման, / ի մէջ մարդոց, որ [խ]իստ անբան» (ՄՄ Հ^մ 112, Պհպ. Աա), «Առ քեզ գոչեմ աղերսալի, / լե՛ր բարեխօս, սո՛ւրբ տիրուհի, / զիրս զազաք եւ ցնձալի, / գերագոյի եւ բաղձալի, / Աստուածածին սուրբ անարատ, / զքեզ աղաչեմ, կո՛յս տիրամայր» (ՄՄ Հ^մ 121, էջ շի.), «Այս զոյգ գրքուկս քերթութեան, / դրան լեզուիս մեր բացարան, / որ ստացուած էր իմ անձինս, / փցուն Յովսէփ սարկաւազիս, / սիրոյ նշան, սիրով նուիրի, / քանզի եղբօր լաւագունի, / համաստիճան սարկաւազի, / անձին համեստ Կարապետի, / որում տացէ Տէր վայելել / եւ զտկար եղբայրս իւր միշտ յիշել, / որում ահիւք, երկիր պազցուք / եւ յաւիտենից զփառս տացցուք, / հազար հարիւր թուին այս գործեալ, / հարիւր տասն եւ յաւելեալ» (ՄՄ Հ^մ 179, Պհպ. Դա), «է - Մեղօք աշխարիս շաղախեալ, / Մեկքոն գրիչս ունայնացեալ, / ի քաղաքն իմ Կարնի կոչեալ, / ի Բաբելոն պանդխտացեալ, / ի յօթնամեայ այսչափ կեցեալ, / Թաւրէզ քաղաքն եկել հասեալ, / ի վայելումն Մեկքոնին, / ընծայեցի Սողոմոնին / Յիսուս տացէ շնորհք կարգին, / ընթեռնելով գրոց բանալին, / ով ոք իմաստութեան ցանկա, / եւ Սուրբ Գրոց տեղեկանա, / եւ իմաստնոց դրունս գնա, / խոնարհութիւն արհեստ արա, / եթէ խոնարհութիւն ունիս, / համբակագունից յոյժ գովիս, / եթէ խոնարհութիւն չունիս, / հասարակաց ոչինչ կոչիս» (ՄՄ Հ^մ 206, չհ. էջ 2), «Յարութիւն դպիր արի, / պարկեշտ վարուք առաքենի, / հոգւոյ որդի վարդապետի, / ի Յարութիւն Թիլֆիզեցի, / զայս քերականութիւնս ետ քեզ սխրալի, / ի վայելումն անձինդ բարի, / զի հանապազ ինձ յիշելի, / հոգւոյ իմոյ տաս ողորմի, / Աստուած եւ քեզ ողորմեսցի» (ՄՄ Հ^մ 235, էջ 584), «Թաթ անեղին յամպն երեւի, / տառք հայկական նշանագրի, / յարգանդ մաքուր մեծ թարգմանչի, / սուրբ Մեսրոպայ վարդապետի» (ՄՄ Հ^մ 339, Պհպ. Աբ),

եւ. Աշխարհագրական տեղեկութիւններ՝ «Յնւրոպիայ, յԱսիայ եւ ի Լիբիայ, յԵւրոպիայ, որոյ ոմանքն այս են...» (ՄՄ Հ^մ 133, Բ. կազմաստառ),

գ. Տոմարական՝ «Ապրիլ, թէ լուսինն բակ առնու, ջուրք պակասին...» (ՄՄ Հ^մ 228, Պհպ. Աա-Բբ), «Մարտի ԻԴ. (24), թէ ամպ լինի եւ տարին բարի լինի, թէ պարզ լինի, սղութիւն լինի եւ չոր, այդ է ամէնայն» (ՄՄ Հ^մ 228, էջ 343),

է. Հմայական՝ «Այսօրք էն ամենայն շար աւուրք...» (ՄՄ Հ^մ 58, Պհպ. Բբ-Դա) եւ այլն:

Ինչպէս ձեռագրերում, հնատիպերում եւս յաճախ են հանդիպում կնքա-

գրողներ, ինչպէս գրադարանային, այնպէս էլ մասնաւոր անձանց¹⁵: Դրանք յիշատակարաններից ոչ պակաս օգնում են պարզել ոչ միայն տուեալ գրքի անցած ուղին՝ գիտական տարբեր հաստատութիւններին կամ տարբեր անձանց պատկանելը, այլեւ տեղեկութիւններ են տալիս տարբեր գրադարանների անցած ուղու՝ պատմութեան վերաբերեալ: Ինչպէս օրինակ, տպագրերում հանդիպում ենք Մաշտոցեան Մատենադարանի գրադարանի տարբեր ժամանակների երեք տարբեր կնքադրողներ, նոյնը նաեւ էջմիածնի Մատենադարանի դէպքում, որոնք վստահաբար կօգնեն այդ հաստատութիւնների գրադարանների պատմութիւնն ուսումնասիրելու ժամանակ: Այստեղ ներկայացնենք առաւել յաճախ հանդիպողները:

ա. Գրադարանային. երեւանի Մատենադարան՝ մանուշակագոյն թանաքով եռանկիւն կնքադրող, որի վերին անկիւնում աստղ եւ նրանից դուրս եկող ճաճանչներ՝ «ՊԵՏ / ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ», կապոյտ թանաքով ձուածիր կնքադրող՝ «ՄԱՇՏՈՅՅԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ / ԳՐԱԴԱՐԱՆ», մանուշակագոյն թանաքով եռանկիւն կնքադրող, որի վերին անկիւնում աստղ՝ «ՊԵՏԱԿԱՆ / ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ», էջմիածնի Մատենադարան՝ կարմիր թանաքով ութանկիւն կնքադրող՝ «ԳԻՐՔ ԱՅՍ / ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾՆԱ Է», կարմիր թանաքով ռճաւորուած քառանկիւն կնքադրող՝ «ԳԻՐՔՍ / ՍՐԲՈՅ ԷՋՄԻԱԾՆԱ / ԳՐՔԱՏԱՆՆ Է / 1813», մանուշակագոյն թանաքով ձուածիր կնքադրող՝ «ԿՆԻՔ / ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ / ՍՐԲՈՅ ԷՋՄԻԱԾՆԻ / 1832», մանուշակագոյն թանաքով ձուածիր կնքադրող՝ մէջտեղում բացուած գիրք, շուրջբոլորը՝ «ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ Հ. ՃԵՄ. Մ. Ա. Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ / 1874-88», մանուշակագոյն թանաքով ձուածիր կնքադրող՝ «ԿՆԻՔ / ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ / ՍՐԲՈՅ / ԷՋՄԻԱԾՆԻ / 1888», կապոյտ թանաքով բոլորակ կնքադրող, որի մէջտեղում Սիսն ու Մասիսը՝ ներքեւում «ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ / 1930 - ՌՅՀԹ.», շուրջբոլորը՝ «Հ. Ս. Խ. Հ. Լ. Ժ. Կ. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ», մանուշակագոյն թանաքով ուղղանկիւն կնքադրող՝ «ԵՋՄ. ՊԵՏ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ / ԳՆՈՒՒՄ / 2՞ր 1931 թ. 23/1 / Մ. Կարոյանից», կապոյտ թանաքով ուղղանկիւն կնքադրող՝ «ՀՍԽՀ ԼՈՒՍԺՈՂԿՈՄ / ԷՋՄ ՊԵՏ / ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ», այլ գրադարան-մատենադարանների, ուսումնարանների մանուշակագոյն թանաքով կնքադրող՝ «ԱՐԱՄԵԱՆ - ԱՐՈՎԵԱՆ / ՄԻԱՅԵԱԼ ԸՆԹԵՐՅԱՐԱՆ / BIBLIOTHEQUE, ARAMIAN - ABOVIAN / ԹԱՐԻԶ - TAURIS», մանուշակագոյն թանաքով ուղղանկիւն կնքադրող՝ «ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ / ԿԱՐԱՊԵՏ / ԵՋԵԱՆԻ», կարմիր թանաքով ձուածիր կնքադրող, որի մէջտեղում Սեւանայ կղզին՝ վրան ճաճանչաւոր խաչ, իսկ շուրջը բաժանարար հաւասարաթեւ խաչով սկսուող՝ «ԿՆԻՔ ՍՐԲՈՅ ԱՆԱՊԱՏԻՆ ՍԵՒԱՆԱՅ», կանաչ թանաքով ձուածիր կնքադրող՝ «ՍՈՒՐԲ ԳԱՅԻԱՆԵԱՆ / ՄԻՋՆԱԿԱՐԳ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆ / ՀԱՅ ՕՐԻՈՐԴԱՆ», սեւ թանաքով ձուածիր

¹⁵ Այս մասին առաւել մանրամասն կիսուենք կնքադրողների մասին առաջիկայում պատրաստելիք յօդուածում:

կնքադրոշմ «АРМЯНСКАГО / ЛАЗАРЕВЫХЪ / ИНСТИТУТЪ / ВОСТОЧНЫХЪ ЯЗЫКОВЪ», սեւ թանաքով բոլորակ կնքադրոշմ՝ «ПЕЧАТЬ АРМЯНСКАГО ХАЛИБОВСКАГО УЧИЛИЩА» եւ այլն:

բ. Մասնաւոր անձանց, որոնք եւս կարեւոր են այս կամ այն հոգեւոր հայրերի կենսագրական ստոյգ տուեալների պարզաբանման համար. հոգեւոր հայրերի՝ կարմիր թանաքով ութանկիւն կնքադրոշմ՝ «է/ ԴԱԽԻԹ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ / ՌՄԾ. (1801)», կարմիր թանաքով ութանկիւն կնքադրոշմ՝ «ԵՓՐԵՄ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, ՌՄԾԹ. (1810)», կարմիր թանաքով ձուածիր կնքադրոշմ՝ «ԳՐԻԳՈՐ / ՎԱՐԴԱՊԵՏ», սեւ թանաքով բոլորակ կնքադրոշմ՝ «ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԾԱՌԱՅ / ՂՈՒՆԿԻ/ԱՆՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ / 1220 (1771)», սեւ թանաքով ութանկիւն կնքադրոշմ՝ «ԱՍՏՈՒԱ-ԾԱՏՈՒՐ / ՎԱՐԴԱՊԵՏ / 1220 (1771)», սեւ թանաքով ձուածիր կնքադրոշմ՝ «ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԾԱՌԱՅ / ՅԱԿՈԲ ՎԱՐԴԱՊԵՏ / 1830», սեւ թանաքով ութանկիւն կնքադրոշմ՝ «ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ / ՎԱՐԴԱՊԵՏ / ՌՃՁԴ. (1735)», սեւ թանաքով ութանկիւն կնքադրոշմ՝ «ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԾԱՌԱՅ ՏԷՐ / ԳԷՈՐԳ / 1810», սեւ թանաքով բոլորակ կնքադրոշմ՝ «ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԾԱՌԱՅ / ՏԻՐԱՅՈՒ / ԳՐԻԳՈՐ / 1202 (1753)» եւ այլն, անհատների, որոնք կարող էին լինել գրքերի տէրերը, նուիրատուները, գնորդները եւ ուրիշներ՝ սեւ թանաքով ութանկիւն կնքադրոշմ՝ «ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԾԱՌԱՅ / ԱԼԷՔՍԱՆ / 1228 (1779)», սեւ թանաքով ութանկիւն կնքադրոշմ՝ «ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԾԱՌԱՅ / ՅՈՎԱՆՆԷՍ / ՌՃԷ. (1658)», մանուշակագոյն թանաքով կնքադրոշմ՝ «АРШАКЪ ЛАЗАРЯНЪ / ТЕРЪ-МИКЕЛЯНЪ / ԱՐՇԱԿ ՏԷՐ-ՄԻՔԵԼԵԱՆ», մանուշակագոյն թանաքով կնքադրոշմ՝ «ИЗЪ КНИГЪ БАГРАТА № 29», մանուշակագոյն թանաքով ոճաւորուած եզրերով ձուածիր կնքադրոշմ՝ «Ի ՅԻՇԱՏԱԿ / ԻԿՂԱԲԵՐ / ՍԵՐՈԲԵԱՆ-ԻՆՃԻԿԵԱՆԻ / 23 ՅՈՒՆՈՒԱՐԻ 1929 ԹՈՒԻ» (ՄՄ Հ^մ 253, Ա. կազմաստառ), սեւ թանաքով բոլորակ կնքադրոշմ, հայելային՝ «ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՆՈՐ ՀԱՅՈՅ» (ՄՄ Հ^մ 390, էջ 332) եւ այլն:

Տպագիր գրքերի մի մասն ունի սկզբում, վերջում կամ կազմաստառներին սոսնձած ներմոծուած ներգիր մէկ կամ աւելի այլ տպագիր թերթեր, որոնք եւս ուսումնասիրում ենք, հնարաւորութեան դէպքում պարզում, թէ որ տպագրից է, քանի որ յաճախ դրանք լինում են անյայտ հրատարակութեան, անգամ միակ օրինակներ, կամ փորձնական տպագրութիւնների նախօրինակներ, որոնք պահանջուած են միայն մի քանի պատառիկով: Բերենք դրանցից մի քանիսը՝ Ա. եւ Բ. կազմաստառներին սոսնձած, Պհպ. Ա.-Բ. Գրիգոր Տաթեւացի, «Գիրք հարցմանց»-ի տպագիր թերթեր, Կ. Պոլիս, 1720 թ., էջ ԼԵ-ԼՐ. (ՄՄ Հ^մ 118), Ա. եւ Բ. կազմաստառներին սոսնձած, Պհպ. Ա. Խոսրով Անձեւացի, «Մեկնութիւն աղօթից»-ի տպագիր թերթեր, Կ. Պոլիս, 1730 թ., էջ 113, 243-4 (ՄՄ Հ^մ 185), Ա. եւ Բ. կազմերի ստուարաթղթի տակ սոսնձած անյայտ հրատարակութեան գրքի թերթեր, էջ 401, 429 (ՄՄ Հ^մ 244), Պհպ. Ա.-Դ. անյայտ հրատարակութեան Սաղմոսարանի թերթեր, էջ 259-60, 263-6, 269-70 (ՄՄ Հ^մ 249) եւ այլն: Ներգիր թերթերը տպագրերից բացի կարող են նաեւ ձեռագրի թերթեր լինել, ինչպէս

օրինակ 192րդ տպագրի Ա. Է. Բ. կազմաստառներին սոսնձած են ձեռագրի թերթեր, որոնց զգալի մասը թափուած է, ընթեռնելի են ընդամէնը մի քանի բառ:

ԴԻԲՆԻ ՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԸՆԹԱՑՔԸ

Այժմ համառօտ ներկայացնենք արուած եւ շարունակելիք աշխատանքը: Այսպէս՝ առաջին հերթին նշում ենք նոր եւ հին գոյքահամարները, այնուհետեւ Հնատիպ գրքի մատենագիտութեան¹⁶ համարը: Յաջորդ տողերում նշում ենք հեղինակի անունն ու գրքի վերնագիրը, ապա տպագրութեան վայրն ու տարեթիւը, եթէ յայտնի են:

Տպագրի վերաբերեալ հիմնական տեղեկութիւնները տալուց յետոյ անցնում ենք հիմնական նկարագրութեանը: Այսպէս՝ սկսում ենք մէջքին կամ առաջին կազմին առկայ ձեռագիր եւ տպագիր գոյքահամարների արձանագրումից, ապա յաջորդում են կազմաստառին, ներդիր պատառիկներին, տիտղոսաթերթին, անուանաթերթին, տպագրի բոլոր թերթերին՝ սկզբից մինչեւ վերջ առկայ գրադարանային նշումների եւ մեծ ու փոքր յիշատակարանների արձանագրումները: Դրանցից իւրաքանչիւրը մանրամասն նկարագրում է՝ սկսած թանաքի կամ մատիտի գոյնի, գրչութեան ձեւի ճշտումից մինչեւ ձեւի նկարագրութիւն (կնքադրոշմներ ղէպքում):

Հնատիպ գրքերի նկարագրութեան ժամանակ, բացի վերը նշուածներից, արձանագրում ենք անգամ ամենափոքր նշումները, որոնք առաջին հայեացքից գուցէ աւելորդ կամ անկարեւոր թուան, սակայն դրանք եւս հետագայում, արդէն դիւանի ամբողջական պատկերը տալիս կարեւոր են լինելու զանազան հարցերի պարզաբանման ժամանակ, ինչու չէ՝ նաեւ հետագայ ուսումնասիրողներին ուղղորդելու տարատեսակ հարցերի ղէպքում:

Մատենադարանի գրադարանում կայ 2542 միաւոր հնատիպ գիրք, որոնք բովանդակում են 1512-1800 թթ. տպուած հայերէն գրքի շուրջ 900 անուն (տուեալները 2022 թ. յուլիսի դրութեամբ):

Արդէն հինգ եւ աւելի տարի Մաշտոցեան Մատենադարանում սկսուել է տպագիր գրքի ձեռագիր յիշատակարանների եւ գրադարանային նշումների նկարագրման աշխատանքը, որի ընթացքում կարողացել ենք պատրաստել 500 միաւոր տպագիր գրքի նկարագրութիւն¹⁷:

¹⁶ Ն. Ոսկանեան, Ք. Կորկոտեան, Ա. Սաւալեան, Հայ գիրքը 1512-1800 թթ.:

¹⁷ Նշենք, որ այսպիսի աշխատանք անում է նաեւ Հայաստանի Ազգային գրադարանի Անձեռնմխելի գրականութեան բաժնի Հնատիպ գրականութեան ենթաբաժնի աշխատակից Սուսաննա Նահապետեանը: Յուսով ենք, որ հետեւելով Ազգային գրադարանի եւ Երեւանի Մատենադարանի օրինակին՝ այսօրինակ աշխատանք կնախաձեռնեն նաեւ հնատիպ գրքերի խոշոր հավաքածու ունեցող միա գրադարանները. այսպիսով կստանանք հնարաւոր չափով ամբողջական դիւան: Քանի որ տարբեր մատենադարանների, գրադարանների ու

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Առաւել քան հակուած ենք մտածելու, որ այս դիւանի պատրաստումը մասնակիօրէն կարելի է համեմատել ձեռագրացուցակի, նաեւ ձեռագրերի յիշատակարանների ժողովածոների հետ եւ վստահ լինել, որ այն եւս արդէն վերջնական ամփոփումից ու հրապարակումից յետոյ նպաստաւոր կլինի ուսումնասիրողին տպագիր գրքի պատմութեան քննութեան եւ ոլորտի զանազան հարցերի յստակեցման ու պարզաբանման գործում: Ձեռագրերի յիշատակարանների ժողովածոների կողքին այս ժողովածուն եւս աղբիւրագիտական կարեւոր ու հարուստ նիւթ է հայ մշակոյթի պատմութեան ուսումնասիրութեան համար: Այս աշխատանքով ցանկանում ենք դիւրացնել հետազօտողի գործը՝ նրան տալով մինչ այժմ անմատչելի նիւթեր՝ կանոնակարգուած, ճշգրտուած զանազան ծանօթագրութիւններով:

Աշխատանքի կարեւորութիւններից մէկն էլ այն է, որ մինչ այժմ հնատիպ գրքի ձեռագիր յիշատակարանների այս հարուստ ժառանգութիւնը, որը դարերի ընդգրկում ունի, չի հրատարակուել եւ չի ենթարկուել համակողմանի ուսումնասիրման, անգամ ցուցակագրում երբեւէ չի արուել: Յայտնի է միայն Նորայր Պողոսեանի աշխատութիւնը, որտեղ ուսումնասիրուած են ԺԶ-ԺԷ դարերի լեզուական առանձնահատկութիւններն՝ ըստ հայ հնատիպ գրքի ձեռագիր յիշատակարանների¹⁸: Փաստենք, որ ի տարբերութիւն ձեռագիր մատեաններում առկայ յիշատակարանների, հնատիպ գրքի տպագիր յիշատակարաններն առանձնապէս ուշադրութեան չեն արժանացել. պարզապէս հրատարակուել են Հայ հնատիպ գրքի մատենագիտութեան մէջ (1512-1800 թթ.), այն էլ յաճախ յապաւուած:

Այս յիշատակարանները կարող են աղբիւր լինել նաեւ ժամանակի լեզուի ուսումնասիրման համար: Որքան էլ նրանց գրիչներից շատերին չի յաջողուել գրել գրագէտ հայերէնով, եւ օգտագործել են խօսակցական լեզուի բազմաթիւ տարրեր, գաւառական այս կամ այն խօսուածքին բնորոշ դարձուածքներ ու եզրեր, սրանք միջնադարեան խօսակցական լեզուի ուսումնասիրման համար եւս կարող են արժէքաւոր տեղեկութիւններ տալ:

թանգարանների հնատիպ գրքերի բազում արժեքաւոր յիշատակարաններ մինչ օրս անմատչելի են ուսումնասիրողների համար:

¹⁸ Ն. Պողոսեան, նշւ. աշխ.:

TATEVIK MANUKYAN, KNARIK SARGSYAN

**HANDWRITTEN AND LIBRARY NOTES IN THE EARLY PRINTED BOOKS
OF MESROP MASHTOTS MATENADARAN
(GENERAL PICTURE)**

Key words: Early printed book, manuscript, colophon, inventory number, rubber stamp, library note, publisher, genealogical record.

The Armenian early printed book co-existed with the manuscript for a long time. When printing a book, the publishers and authors, as a rule, produced it following the traditions of manuscript copying, which included colophons. The colophons contain detailed information about the circumstances of the preparation and promotion of the book, the publisher, typography, author, translator and time of publication. Early printed books, besides printed colophons, contain small and large handwritten ones, which provide information not only about the printing process but also about the historical background and events of that period. Moreover, one may also see unknown literary pieces. The information gives the researcher a clearer notion about the book, whether it belonged to an academic organization or an individual before finding place in Matenadaran. The authors of colophons, both in manuscripts and early printed books, were owners, buyers, commissioners, donors and restorers who, in addition to mentioning historical events or various domestic scenes, also left genealogical records about their families and kin.

In addition to handwritten colophons, library notes are also important for tracing the path of early printed books. Under the general title of library notes, we have conventionally highlighted the following types:

a. inventory number, b. different protocols, c. rubber stamp (library and personal).

As of July 2022, there are 2,542 copies of early printed books in the library of Matenadaran, which cover about 900 titles printed from 1512 to 1800.

The project of the description of handwritten colophons and library notes in early printed books of Matenadaran started more than five years ago. We have already prepared 500 descriptions. The preparation of this corpus can be partially compared with manuscript catalogues and collections of manuscript colophons. It will be useful for studying the history of printed books and clarifying various related issues. The corpus will also be an important and rich source material for the study of the history of Armenian culture in general.

ТАТЕВИК МАНУКЯН, КНАРИК САРГСЯН**РУКОПИСНЫЕ И БИБЛИОТЕЧНЫЕ ЗАПИСИ СТАРОПЕЧАТНЫХ
КНИГ МАТЕНАДАРАНА ИМ. МЕСРОПА МАШТОЦА
(ОБЩАЯ КАРТИНА)**

Ключевые слова: Старопечатная книга, рукопись, колофон, инвентарный номер, штамп, библиотечная запись, издатель, генеалогическая запись.

Армянская старопечатная книга долгое время сосуществовала с рукописной. Издатели и авторы, как правило, составляли ее, следуя традициям создания рукописей, в частности – снабжали ее колофоном. Колофоны содержат подробную информацию об обстоятельствах создания и процессе написания книги, издателя, типографии, переводчике, авторе и времени. В старопечатных книгах, кроме печатных колофонов, встречаются малые и большие рукописные колофоны, которые дают информацию не только о печатном процессе, но и об исторических реалиях и событиях этого периода, иногда содержат и неизвестные образцы художественного творчества. Информация помогает исследователю составить более четкое представление о данной книге и позволяет установить, принадлежала ли она научной организации или личной библиотеке до поступления в Ереванский Матенадаран. Авторами колофонов, как в рукописях, так и в старопечатных книгах, были в основном одни и те же люди: владельцы, покупатели, заказчики, дарители и реставраторы, которые, помимо изображения исторических ситуаций и различных бытовых сцен, вели записи о своих семьях и родах.

Библиотечные пометы также важны для отображения пути передвижения старопечатных книг. Общим названием «библиотечные пометы» мы обозначаем: а. инвентарный номер, б. различные протоколы, в. штамп (библиотечный и личный).

В библиотеке Матенадарана хранится 2542 армянские старопечатные книги, которые охватывают около 900 наименований книг, напечатанных с 1512 по 1800 годы (данные на июль 2022 г.).

Уже более пяти лет в Матенадаране имени Маштоца ведется работа по описанию рукописных колофонов и библиотечных записей старопечатных книг, в ходе которой удалось подготовить 500 описаний печатных книг. Несомненно, корпус будет полезен исследователям при изучении истории печатной книги. Наряду со сборниками рукописных колофонов он станет важным источником для изучения истории армянской культуры.